

ДО СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНОЇ ХАРАКТЕРИСТИКИ ПІЗНЬОСКІФСЬКОГО ЦАРСТВА

І. М. Храпунов

Про державу пізніх скіфів більш-менш детально згадували багато дослідників історії Північного Причорномор'я за античної доби. Причому сам факт її існування викликав сумнів, здається, лише у В. І. Равдонікаса¹. П. М. Шульц висловився більш обережно: «Це культура з яскраво вираженими рисами міського характеру, що перетворюється в цивілізацію»². Але про конкретні особливості існують різні думки. Ті дослідники, котрі вважали, що перша держава була створена ще кочовими скіфами (у даному випадку не важливо, за передньоазіатських походів чи за доби Атея), наприклад, М. І. Ростовцев³, Б. М. Граков⁴, О. М. Хазанов⁵, розглядали пізньоскіфську державу як заключний етап її розвитку. С. О. Жебелев⁶ та М. І. Артамонов⁷ гадали, що пізньоскіфське царство було першим державним об'єднанням скіфів. М. І. Артамонов підкреслював наявність родоплемянних пережитків і на цій підставі пізньоскіфська держава характеризувалась як «напівдержава, держава варварського типу»⁸. С. О. Жебелев сприймав царство Скілура «не як скіфське, а як греко-скіфське»⁹. М. І. Ростовцев схилився до думки, що населення пізньоскіфської держави складалося наполовину із кочівників, наполовину із землевласників¹⁰. Останні дві гіпотези з'явилися лише тому, що на той час було досліджене лише одне пізньоскіфське поселення Неаполь¹¹, та й то лише частково. Висновки, отримані під час вивчення матеріалів розкопок, несамохіть екстраполізувались на всю державу в цілому. Зараз їх можна сміливо відкинути, оскільки новими розкопками доведено, що пізньоскіфська держава існувала на базі міцної осілості населення і в усіх відношеннях була переважно скіфською, а еллінізація носила поверховий характер¹². Не раз висловлювалась думка про децентралізацію пізньоскіфської держави в останній період її існування¹³. Т. М. Висотська¹⁴ та П. М. Шульц¹⁵ вбачали результати цього процесу у виникненні численних невеликих сховищ. Останнім вивчав пізньоскіфську державу О. М. Щеглов. Він розглядав царство Скілура «як варварську державу елліністичного типу», виділяючи в ній три зони (або області): Центральний та Південно-Західний Крим, Північно-Західний Крим, Нижнє Придніпров'я¹⁶. Більшість дослідників, що займалися історією пізніх скіфів, розглядали Крим і Нижнє Придніпров'я як дві складові єдиної пізньоскіфської держави¹⁷. Це твердження не здається нам доведеним, але про територію, яку займала держава пізніх скіфів, мова йтиме нижче.

Перш ніж знову повернутися до питання про державу пізніх скіфів, уявляється необхідним вивчення соціальної стратифікації пізньоскіфського суспільства. Писемні джерела можуть допомогти тут тільки в одному — в них неодноразово згадуються скіфські царі. В усьому іншому доводиться

спиратися на дані археології. Деяку інформацію дає вивчення жител. Ще більші можливості надають результати досліджень могильників.

У літературі часто зустрічаються твердження, що нижній щабель соціальної ієрархії у пізніх скіфів займали раби¹⁸. За єдиний натяк на це можна прийняти лише окремі безінвентарні поховання, що зустрічаються при розкопках могильників (Неаполь¹⁹, Бельбек IV²⁰, Золота Балка²¹ та ін.). Однак, подібні поховання поодинокі і можуть бути витлумачені по-різному. Б. М. Граков писав: «... даремно шукали б ми у відомостях давніх авторів і тим паче в сучасних нам літературних даних докази рабовласницького ладу для цієї держави. Їх немає для цього часу...»²². Залишається лише додати, що за 35 років з часу написання цих рядків становище не змінилося.

Які ж реальні факти свідчать про соціальне розшарування пізніх скіфів? Найбагатше серед пізньоскіфських, безумовно, царське поховання, було здійснено в кам'яній гробниці, над якою збудовано мавзолей, розташований біля голських воріт столиці. В мавзолей досліджені й інші поховання, що супроводжувалися досить багатим та різноманітним інвентарем. Всього виявлено 1327 виробів, з них 825 — у кам'яній гробниці²³. На некрополі відкрито групу склепів, прорубаних у скелі²⁴. Неординарність їх архітектурного рішення, рельєф та розписи стін, безумовно, свідчать про високий соціальний стан похованих в них людей. Висловлена думка про те, що кам'яні склепи призначались для поховання жерців²⁵. Іноді мавзолей розглядають як усипальницю вищої родової аристократії, царського роду, а вказані склепи як поховальні споруди, що належали сім'ям, які стоять в соціальній організації на щабель нижче²⁶. У цьому зв'язку слід звернути увагу на датування поховальних споруд. Незважаючи на те, що склепи, про які йде мова пограбовані, в них все ж таки знайдено окремі матеріали, причому всі вони відносяться до I—III ст. н. е.²⁷ Мавзолей припинив своє існування в I ст. н. е., склепи ж в цей час тільки починають функціонувати. Решту поховань столичного некрополя здійснено в земляних склепах та підбійних могилах. Причому, як в одних, так і в інших не вдається виділити групи, що різняться за складом поховального інвентаря чи іншими ознаками. Враховуючи масовий характер цих поховань можна припустити, що вони належали рядовому населенню²⁸. Про соціальну неоднорідність жителів Неаполя свідчать і результати розкопок городища, точніше, залишків жител. Частина з них у давнину являла собою досить монументальні багатокімнатні будови з черепичною кривою, стіни іноді прикрашали розписи. Існували також напівземлянки площею в кілька квадратних метрів, які, безумовно, також мали призначення житла²⁹.

На відміну від неапольського, поховання в склепах Усть-Альмінського могильника відрізняються багатством та різноманітністю інвентаря³⁰. В них знайдено золоті речі та зброю. Загалом, знахідки зброї, особливо мечів, маркують поховання людей, котрі займали неординарне суспільне становище. Про це можна судити з того, що зброя зустрічається досить рідко, причому, як правило, в багатих або неординарних похованнях. Доречно згадати, що зброя часто зображувалась на антропоморфних стелах, а на надгробних рельєфах — майже завжди бачимо озброєного вершника.

З шести надгробних стел, виявлених у Заветнинському могильнику, лише дві можна з певністю віднести до підбійних. Одна з них начисто пограбована, а в другій знаходились предмети озброєння. В цьому могильнику деякі поховання виділяються багатством та різноманітністю інвентаря, в тому числі наявністю золотих речей. Здебільшого вони здійснені в ґрунтових могилах, заповнених землею³¹.

Могильник Скалисте III, в цілому досить бідний, але в одному з поховань був меч, кінське спорядження та інші численні речі³².

О. Д. Дашевська відзначає, що для Беляуса підбійні могили ознака не етнічна, а соціальна, так як поховання в них значно бідніші, ніж в склепах і належали, здебільшого, дітям³³. Гадаємо, сама ідея створення такої поховальної споруди була привнесена в пізньоскіфське середовище сарматами. Масове поширення підбійних могил на пізньоскіфських некрополях відноситься не раніше ніж до I ст. н. е., тобто до часу, коли процес сарматизації пізньоскіфських поселень відбувався більш інтенсивно. Це добре простежується в Неаполі, де підбійні могили з'явилися близько середини I ст. н. е., а всі ранні поховання здійснені в склепах. Але звичай ховати в підбійних

могилах трансформувався в різних місцях по-різному. В одному випадку в них почали ховати найбідніших людей (Беляус, Нижнє Придніпров'я), в інших — осіб, що займали соціально значиме становище (Завітне), в третьому — представників рядового населення (Неаполь), в четвертому — всіх без винятку померлих (Скалисте II) ³⁴.

І ще один необхідний відступ. У літературі досить часто зустрічається твердження про зростання майнової нерівності у пізньоскіфський час і безперервне поглиблення цього процесу ³⁵, але воно по суті ні на чому не ґрунтується. Джерела, зокрема розкопані поховання, у цьому відношенні досить однорідні і, в будь-якому випадку, не йдуть ні в яке порівняння з підкурғанними похованнями IV ст. до н. е. Поховання в кам'яній гробниці мавзолею Неаполя унікальне серед пізньоскіфських ³⁶, але й воно багатством інвентаря поступається не тільки «царським» курғанам, але й більшості курғанів «скіфської знаті», за класифікацією В. О. Ільїнської та О. М. Тереножкіна ³⁷, і може бути співставлене тільки з найбіднішими похованнями цієї групи. До того ж поховання II—III ст. н. е. в цілому бідніші поховань I ст. до н. е. — I ст. н. е. — тому про поглиблення процесу майнової диференціації говорити не доводиться.

Придніпровські могильники і за конструкцією поховальних споруд, і за інвентарем однорідніші, ніж кримські. Тут переважають склепи. Підбійні та ґрунтові могили зустрічаються рідше, але важливо відзначити, що вони значно бідніші за поховання в склепах, а деякі зовсім не мають інвентаря. Виключенням є лише могильник Миколаєвка, де в двох ґрунтових могилах знайдені золоті речі ³⁸. При загальній схожості склепів Золотої Балки, в двох з них поєднуються знахідки золотих сережок і мечів, причому в інших цього не спостерігається ³⁹.

Склепи могильника Червоний Маяк за багатством інвентаря можна умовно поділити на чотири групи. Цікаво, що поховальні споруди з найбільш багатими похованнями відзначаються конструктивними особливостями, іноді унікальними ⁴⁰. Домобудівництво в Подніпров'ї дає замало свідчень для пояснення соціальної стратифікації населення. Кам'яні багатокамерні будівлі досить одноманітні в різних поселеннях ⁴¹, а каракасно-глинобитні — дуже поганої збереженості, що робить неможливим порівняння їх як між собою, так і з кам'яними. Хоча різниця в будівельних матеріалах нібито натякає на майнове розшарування жителів поселень.

У викладеному вище ми намагалися диференціювати жителів пізньоскіфських поселень за майновим та соціальним станом на основі археологічних даних. Але не завжди це можливо, та й, мабуть, не в усіх поселеннях скільки-небудь помітна диференціація мала місце в давнину. Так, всі поховання могильника Дмитрове ⁴² та Скалисте II ⁴³ досить одноманітні і не мають ніяких відмінностей як у конструкції, так і за складом поховального інвентаря.

Із писемних джерел нам відомо, що політичне керівництво було зосереджене в руках пізньоскіфських царів. У другій половині II ст. до н. е. на чолі скіфів стояв цар Скілур. Його ім'я згадується у Страбона (VII, 14, 3; VII, 14, 7) і Плутарха *Req. et imp. arophth., Skyl.*), а також на монетах ⁴⁴ і в написах ⁴⁵. В одному з них читасмо: «... цар Скілур, син царя...» ⁴⁶, що дозволяє говорити про перехід влади в спадщину від батька до сина. Скілура, очевидно, наслідував його син Палак, котрий також називався царем у декреті на честь Діофанта (IOSPE, I², № 352). Такий порядок наслідування підтверджується й Полієном в легенді про Амагу (Strateg, VIII, 56), яка, вбивши скіфського царя, передала владу його сину. Е. І. Соломоник по-новому переклала один із пасажів Страбона (VII, IV, 3), що звучить у перекладі так: «Мітрідат... вислав військо в Херсонес і одночасно розпочав війну зі скіфами — і з Скілуром і з синами Скілура на чолі з Палаком...». Проаналізувавши цей уривок вона розвинула думку В. В. Латишева (IOSPE, I², № 352, с. 305) про те, що Скілур й Палак були співправителями ⁴⁷. Такої ж думки дотримується й Т. М. Висотська ⁴⁸. Правда, Е. І. Соломоник намагалась довести існування тільки двох великих скіфських загонів, очолюваних Скілуром і Палаком, котрі спільно вели воєнні дії проти Діофанта. Навіть якщо Палак командував одним із загонів (можливо, половиною або й більшою частиною війська), а його визначна роль під час війни не викликає

сумніву, то це зовсім не доводить, що він був співправителем держави. Вбачаючи в словах Страбона вказівку на спільне правління, А. М. Хазанов висловив думку, що пізньоскіфська держава була поділена на улуси ⁴⁹.

Тим часом, є підстави вважати, що Скілур був не єдиним царем скіфів, свідченням чому є уривок з трактату Мемнона «Про Гераклею» (XV, XXX), де скіфські царі згадуються у множині: римляни зобов'язали Мітрідата повернути «скіфським царям їх родові володіння», Мітрідат «... скилив на свою сторону... скіфських царів». Саме тому В. Карасьов вважав, що у скіфів було декілька царств ⁵⁰. Важко у даному контексті розкрити реальний зміст терміну цар. Але з аналізу писемних джерел безсумнівно випливають два висновки. По-перше, в пізньоскіфському суспільстві існував прошарок вищої аристократії, представники якого здебільшого були пов'язані родинними зв'язками, а по-друге, Скілур і, досить вірогідно, його син Палак володіли верховною владою. Перший з цих висновків побічно підкріплений свідченням Плутарха (Ромр., XI, II) про те, що у триумфі Помпея, крім полонених, брали участь «скіфські дружини Мітрідата». Ймовірно, Мітрідат, з метою укріплення політичного союзу зі скіфами, вважав за потрібне одружитися не лише на представниці роду Скілура, а й, оскільки скіфських дружин було кілька, — на родичках інших аристократів, можливо, тих царів, котрих згадає Мемнон.

Усі наведені вище свідчення відносять до скіфських царів, які жили в II — на початку I ст. до н. е. Серед пізніх джерел найбільш вірогідним можна вважати лише одне — епітафію Тіберія Плавтія Сільвана (CIL, XIV, 3608), де згадується безіменний скіфський цар, який, очевидно, брав в облогу Херсонес. Часто скіфськими царями називають Фарзоя та Інісмєя, котрі чеканили свої монети в Ольвії у I ст. н. е. Але це лише гіпотеза, не підкріплена прямими доказами ⁵¹.

Отже, на основі вивчення археологічних та писемних джерел, можна уявити собі скіфське суспільство стратифіковане таким чином. Основну масу населення складали вільні люди, що володіли за життя деяким майном. Судячи з поховань, які різнилися за складом інвентаря та особливостями конструкцій, ця частина населення була неоднорідною. Вірогідно її складали люди, що працювали в сільському господарстві або ремісники; вони мали різний рівень достатку і займали різне становище в суспільстві. Але, на жаль, ми не маємо можливості конкретизувати його, пов'язавши ту чи іншу групу поховань з конкретним соціальним прошарком. Не вдається, наприклад, виділити поховання купців, які мали б існувати, зважаючи на рівень розвитку зовнішніх торгових зв'язків. Безсумнівно, провідне місце в політичному та економічному житті займала аристократія, що надійно підтверджується писемними джерелами. Верховна влада була зосереджена в руках царя. Така схема стосується кримських скіфів.

Про населення Нижнього Придніпров'я можна тільки сказати, що воно було досить неоднорідним як у майновому, так і в соціальному плані. Тут неможливо піти далі констатації існування «привілейованого шару» ⁵² та якоїсь частини населення, що стояла на соціальних щаблях нижче основної маси (поховання в підбоях та ґрунтових могилах). І нарешті, вся схема соціальної стратифікації побудована на узагальнених у хронологічному відношенні даних. Так, свідчення писемних джерел відносяться, здебільшого, до II ст. до н. е., а більшість поховань — до I ст. до н. е. — III ст. н. е.

Говорячи про державу пізніх скіфів ⁵³, необхідно згадати, що у Криму вони володіли певною досить компактною територією, яка включала передгірську та північно-західну частини півострова. У випадку воєнного конфлікту скіфи виступали як єдина політична сила на чолі з царем, ставка якого знаходилась у найбільшому місті, розташованому в самому центрі півострова. Цар від свого імені чеканив монету і здійснював великі будівельні заходи (Strabo, VII, 4, 7). Жителі пізньоскіфських поселень різнилися як в соціальному, так і в майновому відношенні. Значна частина населення займалася сільським господарством, яке здебільшого орієнтувалося на зовнішньоторгові зв'язки. Продукція ремісників майже не мали виходу за межі поселень. Інтенсивність зовнішньої торгівлі передбачає наявність людей — купців — зайнятих тільки в даній галузі економіки. Проте нам не відомо багато надзвичайно важливих аспектів соціальної організації пізніх скіфів.

Наприклад, форми залежності, що пов'язували рядове населення та аристократію, характер власності і т. ін. Однак перераховані вище особливості можна вважати ознаками, які вказують на те, що кримські пізньоскіфські поселення входили до складу однієї держави.

Загальноприйнята думка про територію пізньоскіфської держави, яка включала Крим та Нижнє Придніпров'я, була не досить аргументованою, але ґрунтувалась на двох передумовах. По-перше, на близькості матеріальної культури обох регіонів. По-друге, і найголовніше, на зауваженні Страбона про Малу Скіфію (VII, 4, 5). Ось цей уривок у перекладі Г. А. Стратановського: «Херсонесом (тобто Кримом — *І. Х.*) володіють правителі Боспору, хоча вся ця область спустошена постійними війнами. Раніше вони володіли тільки невеликою частиною країни поблизу гирла Меотиди і Пантікапея до Феодосії, а велику частину до перешийка і Каркінітської затоки займало скіфське плем'я таврів. Вся ця країна, а також майже вся область за перешийком до Борисфена називалась Малою Скіфією». У даному контексті вказівку на область, що називалась Мала Скіфія, можна трактувати і в етнографічному, і в географічному, і в політичному розумінні. Не важко висловитись на користь будь-якого з цих припущень. Для того, щоб одне з них підтвердилось необхідно залучити дані інших джерел. Але, здається, в жодному з них немає навіть натяку на те, що Придніпровські поселення входили до складу будь-якого державного утворення. Всі джерела, на основі яких був зроблений висновок про існування пізньоскіфської держави в Криму, відносяться саме до Криму, але не до Придніпров'я. Є ще одна досить вагома обставина, яка перешкоджає визнанню того, що Крим та Придніпров'я входили до складу однієї держави. Справа в тому, що останні два острові пізньоскіфської культури були розділені широкими степовими просторами, заселеними сарматами, котрі, як відомо з писемних джерел, далеко не завжди підтримували із скіфами дружні стосунки. П. М. Шульц писав: «Колись я мріяв знайти в степах і на узбережжі Таврії скіфські городища і з'єднати території Малої Скіфії (Крим, Таврія, Дніпро) в єдине ціле. Цього не вийшло. Дві великі зони осілості були поділені в давнину кочовим світом...»⁵⁴. За цих умов контакти між Кримом та Придніпров'ям могли здійснюватися двома шляхами: морем через Ольвію, особливо тоді, коли це місто було підвладне Скілуру⁵⁵, і степом, тільки тоді, коли сармати знаходились у дружніх стосунках із скіфами. Обидва шляхи могли використовуватись, наприклад, наприкінці II ст. до н. е. Але в історичному плані зв'язки між двома зонами поширення пізньоскіфської культури здійснювалися, вірогідно, лише епізодично і не забезпечували нормального функціонування віддаленого Придніпровського регіону як складової держави. Показовим є те, що на карті Агріппи, яка, очевидно, була складена на основі джерел епохи Цезаря, до складу IX області входили Сарматія і Скіфія Таврійська. Причому кордон між ними проходив на північ від Перекопського перешийка. Отже, до Таврійської Скіфії входив лише Крим⁵⁶.

Схожість матеріальної культури надійно підтверджується розкопками пізньоскіфських пам'яток як у Криму, так і на Дніпрі. Однак пояснення цього факту треба шукати не в політичному єдинстві, а в близькості історичних умов, в яких ця культура складалась⁵⁷. Таким чином, доводиться визнати, що уявлення про дві складові частини єдиної пізньоскіфської держави не знаходить надійного підтвердження в джерелах.

Примітки

¹ Равдоникас В. И. Пещерные города Крыма и готская проблема в связи со стадийным развитием Северного Причерноморья // ИГАИМК. — 1932. — Т. XII. — С. 76.

² Шульц П. Н. Подднепифская культура и ее варианты на Днестре и в Крыму // Проблемы скифской археологии. — М., 1971. — С. 129.

³ Ростовцев М. И. Эллинизм и иранство на юге России. — Прг., 1918. — С. 105.

⁴ Грахов Б. Н. Каменское городище на Днестре // МИА. — 1954. — № 36. — С. 27.

⁵ Хазанов А. М. Социальная история скифов. — М., 1975. — С. 249.

⁶ Жебелев С. А. Последний Перисад и скифское восстание на Боспоре // Северное Причерноморье. — М. — Л., 1953. — С. 88.

⁷ Артамонов М. И. Скифское царство в Крыму // Вестник ЛГУ. — 1948. — № 8. — С. 69.

⁸ Артамонов М. И. Указ. соч.— С. 69; Соломоник Э. И. О скифском государстве и его взаимоотношениях с греческими городами Северного Причерноморья // Археология и история Босфора, I.— Симферополь, 1952.— С. 122.

⁹ Жебелев С. А. Народы Северного Причерноморья в античную эпоху // Северное Причерноморье.— М.— Л., 1953.— С. 267.

¹⁰ Ростовцев М. И. Указ. соч.— С. 106.

¹¹ *Городище Керменчик*, розташоване на околиці Сімферополя, безумовно, являє собою руїни столиці пізньоскифської держави. З приводу давньої назви цього міста існують різні гіпотези (Див.: Раевский Д. С. Неаполь или Палакий? // ВДИ.— 1976.— № 1). Жодну з них не можна вважати аргументованою. В даній праці використовується назва Неаполь, як відображення найпоширенішої точки зору.

¹² *Останній висновок* не може бути заперечений реконструкцією, згідно якої в столиці пізніх скифів існувала грецька факторія (Зайцев Ю. П. До питання про грецьке населення Неаполя скифського // Археологія.— 1990.— № 1). Ця думка може бути підкріплена вказівкою на аналогічну ситуацію, що склалася в більш ранній час на Єлизаветівському поселенні (Марченко К. К. Боспорские поселения на территории Елизаветского городища // ВДИ.— 1990.— № 1). Однак не слід забувати, що пізньоскифська столиця була захищена оборонною стіною, зведеною, безумовно, варварами (Высотская Т. Н. Неаполь — столица государства поздних скифов.— К., 1979.— С. 35—57), поряд з грецьким «будинком з портиками» стояла кінна статуя Скілура (Соломоник Э. И. Эпиграфические памятники Неаполя Скифского // НЭ.— 1962.— Вып. III.— С. 33, 34), а також рельєфи із зображеннями скифських вершників, в котрих можна уледити Скілура і Палака (Шульц П. Н. Скульптурные портреты скифских царей Скилура и Палака // КСИИМК.— 1946.— Вып. XII). Основний вміст культурного шару складають уламки скифського ліпного посуду, поховання греків поки що не знайдені. Таким чином, столиця пізніх скифів, не кажучи вже про інші поселення, являла собою варварський центр.

¹³ Артамонов М. И. Указ. соч.— С. 106.

¹⁴ Высотская Т. И. Поздние скифы в юго-западном Крыму.— К., 1972.— С. 66.

¹⁵ Шульц П. И. Позднескифская культура...— С. 134.

¹⁶ Щеглов А. Н. О греко-варварских взаимодействиях на периферии эллинистического мира // Причерноморье в эпоху эллинизма.— Тбилиси, 1985; Щеглов А. Н. Позднескифское государство в Крыму: к типологии эллинизма // Древний Восток и античная цивилизация.— Л., 1988.

¹⁷ Соломоник Э. И. О скифском государстве...— С. 237; Елагина Н. Г. Нижнее Приднепровье в эпоху позднего скифского царства // Вестник МГУ. Историко-филологическая серия.— 1958.— № 4.— С. 56; Погребова Н. Н. Позднескифские городища на Нижнем Днепре // МИА.— 1958.— № 64.— С. 237; Вязьмитина М. И. Золота Балка.— К., 1962.— С. 233; Высотская Т. Н. Неаполь — столица...— С. 200; Сапрыкин С. Ю. Гераклея Понтийская и Херсонес Таврический.— М., 1986.— С. 205; История Европы.— М., 1988.— Т. 1.— С. 613; Виноградов Ю. Г. Политическая история Ольвийского полиса VII—I вв. до н. э.— М., 1989.— С. 231.

¹⁸ Высотская Т. Н. Неаполь — столица...— С. 159.

¹⁹ Симонович Э. А. Население столицы позднескифского царства.— К., 1983.— С. 55.

²⁰ Гуцина И. И. О локальных особенностях культуры населения Бельбекской долины Крыма в первые века н. э. // Археологические исследования на юге Восточной Европы. Труды ГИМ. Ч. II. Вып. 54.— М., 1982.— С. 27.

²¹ Вязьмитина М. И. Золотобалковский могильник.— К., 1972.— С. 51, 93, 95.

²² Граков Б. Н. Указ. соч.— С. 104.

²³ Погребова Н. Н. Погребения в мавзолее Неаполя скифского // МИА.— 1961.— № 96.— С. 104.

²⁴ Бабенчиков В. П. Некрополь Неаполя скифского // История и археология древнего Крыма.— К., 1957.— С. 94—118.

²⁵ Раевский Д. С. Этнический и социальный состав населения Неаполя скифского (по материалам некрополя): Автореф. дис... канд. ист. наук.— М., 1971.— С. 14; Попова Е. А. Роспись склепа № 1 некрополя позднескифской столицы // ВДИ.— 1987.— № 2.— С. 150.

²⁶ Симонович Э. А. Указ. соч.— С. 113.

²⁷ Бабенчиков В. П. Указ. соч.— С. 98, 99.

²⁸ Спробу Е. А. Симоновича виділити на некрополі ділянку, що належала найбільшій частині населенню, не можна визнати вдалою (Храпунов И. Н. // СА.— 1986.— № 1).

²⁹ Высотская Т. М. Неаполь — столица...— С. 74—89.

³⁰ Висоцька Т. М., Лобода І. І. Могильник I ст. н. е.— III ст. н. е. неподалік від с. Піщане в Криму // Археологія.— 1984.— Вып. 48.— С. 63.

³¹ Богданова Н. А. Погребальный обряд сельского населения позднескифского государства в Крыму // Археологические исследования на юге Восточной Европы. Труды ГИМ. Вып. 54.— Ч. II.— М., 1982.— С. 31.

³² Богданова Н. А., Гуцина И. И., Лобода И. И. Могильник Скалистое III в Юго-Западном Крыму // СА.— 1976.— № 4.— С. 146.

³³ Дашевская О. Д. О подбойных могилах у поздних скифов // Древности Евразии в скифо-сарматское время.— М., 1984.— С. 57.

³⁴ Богданова Н. А., Гуцина И. И. Новые могильники II—III вв. н. э. у с. Скалистое в Крыму // КСИИ.— 1967.— 112.— С. 132, 133.

³⁵ Артамонов М. И. Указ. соч.— С. 69; Шульц П. Н. Позднескифская культура...— С. 142.

- ³⁶ Погребова Н. Н. Указ. соч.— С. 104.
- ³⁷ Ильинская В. А., Тереножкин А. И. Скифия VII—IV вв. до н. э.— К., 1983.— С. 124—161.
- ³⁸ Ebert M. Ausgrabungen bei dem «Gorodok Nikolajewka» am Dnjepr, Gouv Cherson Praehistorische Zeitschrift.— 1913.— V Band.— S. 93.
- ³⁹ Вязьмитина М. И. Указ. соч.— С. 19—22, 47—54.
- ⁴⁰ Симонович Э. А. Отчет о раскопках Черняховской экспедиции ИА АН СССР на Украине// ИА ИА АН СССР.— Р.-И.— № 6195.
- ⁴¹ Крыжицкий С. Д. Жилые дома античных городов Северного Причерноморья.— К., 1982.— С. 138—143.
- ⁴² Высотская Т. Н., Махнева О. А. Новые поаднескифские могильники в Центральном Крыму// Население и культура Крыма в первые века н. э.— К., 1983.— С. 66—72.
- ⁴³ Богданова Н. А., Гущина И. И. Указ. соч.
- ⁴⁴ Фролова Н. А. Монеты скифского царя Скилура// СА.— 1964.— № 1.
- ⁴⁵ IOSPE, I², № 668; Виноградов Ю. Г. Вотивная надпись дочери царя Скилура из Пантикапея и проблемы истории Скифии и Боспора во II в. до н. э.// ВДИ.— 1987.— № 1.
- ⁴⁶ Соломоник Э. И. Эпиграфические памятники...— С. 33.
- ⁴⁷ Соломоник Э. И. Сравнительный анализ свидетельств Страбона и декрета в честь Диофанта о скифских царях// ВДИ.— 1977.— № 3.— С. 58.
- ⁴⁸ Высотская Т. Н. Неаполь — столица...— С. 198.
- ⁴⁹ Хазанов А. М. Указ. соч.— С. 198.
- ⁵⁰ Карасев В. Известия древне-греческих авторов о Северном Причерноморье времен Митридатовых войн// Ученые записки МОПИ. Всеобщая история. Вып. II.— 1969.— Т. 332.— С. 8, 9.
- ⁵¹ В останні роки підтримана точка зору М. Б. Шукіна (Шукин М. Б. Царство Фарзоя. Епізод из історії Северного Причорномор'я// СГЭ.— 1982.— № 47) та П. Й. Карішківського (Карышковский П. О. О монетах царя Фарзоя// Археологические памятники Северо-Западного Причерноморья.— К., 1982) про те, що Фарзой та Інісмей були проводирями якихось сарматських племен (див.: Симоценко О. В., Лобай Б. І. До визначення етнічної належності Фарзоя та Інісмей// Археологія.— 1989.— № 1). Аргументом для даної трактовки служить топографія монетних знахідок (їх немає в Криму) та наявність на монетах «сарматських» знаків. Самі по собі ці докази не досить переконливі. До 1985 р. у Криму не були відомими і монети Скілура, що не заважало, завдяки наявності інших джерел, визнавати його царем кримських скіфів (Т. Сулимирський (The Sarmatians.— New-York — Washington. Praeger, 1970.— р. 131) безумовно помилявся, коли написав, що декілька монет Скілура були знайдені в Неаполі). «Сарматські» знаки добре відомі на багатьох пізньоскіфських пам'ятниках, ними користувались боспорські цари, яких ще ніхто не ризикував назвати проводирями сарматських племен. Тому, можливо, правильніше буде визнати обидві гіпотези рівноцінними.
- ⁵² Хазанов А. М. Указ. соч.— С. 191.
- ⁵³ Ольховский В. С., Храпунов И. Н. Крымская Скифия.— Симферополь, 1990.— С. 102, 103.
- ⁵⁴ Шульц П. Н. Позднескифская культура...— С. 129.
- ⁵⁵ Ольвія перебувала в залежності від скіфів, можливо у формі протекторату, близько 30 років. (Карышковский П. О. Монеты Ольвии.— К., 1988.— С. 102; Виноградов Ю. Г. Политическая история...— С. 249, 250).
- ⁵⁶ Ростовцев М. И. Скифия и Боспор.— Л., 1925.— С. 44, 45.
- ⁵⁷ Храпунов И. Н. О причинах формирования локальных вариантов позднескифской культуры// Тезисы Всесоюзной конференции, посвященной 90-летию со дня рождения Б. Н. Гракова.— Запорожье, 1989.

И. Н. Храпунов

К СОЦИАЛЬНО-ПОЛИТИЧЕСКОЙ ХАРАКТЕРИСТИКЕ ПОЗДНЕСКИФСКОГО ЦАРСТВА

В статье рассматриваются сведения, относящиеся к социальной стратификации поздних скифов. Суммируются данные, позволяющие сделать вывод о том, что поселения предгорного и северо-западного Крыма входили в состав позднескифского государства. Замечание Страбона о Малой Скифии можно трактовать и в географическом, и в этнографическом, и в политическом смысле. Для его проверки необходимо привлечь иные источники. Однако, все источники, на основании которых был сделан вывод о существовании позднескифского государства, относятся только к Крыму, но не к Приднепровью. Крым и Нижнее Приднепровье были разделены степными пространствами, заселенными сарматами. На карте Агриппы граница между Сарматией и Таврической Скифией проходила по Перекопскому перешейку. Поэтому приходится признать, что распространённое представление о двух составных частях позднескифского государства недостаточно обосновано. Близость материальной культуры, засвидетельствованная раскопками Приднепровских и Крымских памятников, объясняется сходством исторических условий, в которых эта культура складывалась.

**SOCIAL-POLITICAL CHARACTERISTICS
OF THE LATE SCYTHIAN KINGDOM**

The paper considers information concerning social stratification of the late Scythians. Data which underlie conclusion that the population of the mountaneous and North-Western Crimea was the part of the late Scythian State are summed up. Strabon's remarks on the small Scythian may be interpreted in geographical, ethnographic and political sense. To verify them it is necessary to attract other sources. However all sources which underlie the conclusion on the existence of the late Scythian state refer only to Crimea not to the Dnieper area. The Crimea and the lower Dnieper area were separated by the steppe spaces inhabited by Sarmatians. The boundary between the Sarmatian and Scythian in the Agrippa map passed by the Perekop isthmus. So one has to admit that the widespread idea about two parts of the late Scythian is not sufficiently substantiated. Similarity of the material culture revealed during excavations of the Dnieper area and Crimean monuments is explained by the similarity of historical conditions where this culture developed.

Одержано 25.10.90

МАВЗОЛЕЙ НЕАПОЛЯ СКИФСЬКОГО *

Ю. П. Зайцев

Поховальна споруда біля центральних воріт городища Керменчик-Неаполь — найяскравіший комплекс пізньоскіфської культури, своєрідна візитна картка згаданої столиці Кримської Скіфії. З багатьох причин¹, розкопки цієї видатної пам'ятки не дали повного об'єму інформації, залишивши місце для багатьох здогадів і роздумів.

За попередніми повідомленнями² про результати досліджень, вийшла відома монографія П. М. Шульца³, в якій було подано дуже багатий речовий матеріал і сумарний опис поховань. Основна увага була приділена похованню в кам'яній гробниці⁴, з якою пов'язувалась будова поховальної споруди, та різьбленому дерев'яному саркофагу⁵ із залишками жіночого кістяка. На думку автора, перше належало Скілуру⁶, друге — цариці, і датувались вони, відповідно, кінцем II ст. до н. е. та I ст. до н. е. Всі інші поховання, колективні та одиночні, знаходились у прямокутних соснових ящиках і заповнювали камеру з кінця II ст. до н. е. до початку II ст. н. е. Відзначалася унікальність і важливість пам'ятки, як місця поховання представників царського роду, що ілюструє яскраву самотню культуру пізніх скіфів Криму⁷.

Більш повною та докладною публікацією матеріалів розкопок мавзолею стала стаття Н. М. Погребової «Погребения в мавзолее Неаполя Скифского»⁸. Пояснюючи необхідність свого дослідження, автор відзначила популярний характер книги П. М. Шульца, розрахованої на масового читача.

Нова робота була присвячена спеціально похованням мавзолею, тому в ній відсутній аналіз архітектури та загальна характеристика. Будучи безпосереднім учасником розкопок, Н. М. Погребова запропонувала свою концепцію історії об'єкта, згідно якої всі поховання датуються часом не раніше рубежу II—I ст. до н. е. (після Діофантових воєн), похований в кам'яному ящику — Палак⁹, а всі інші були представниками знатного пізньоскіфського роду I ст. до н. е. — I ст. н. е.¹⁰

Усі наступні згадування мавзолею в наукових та науково-популярних працях¹¹ базувалися на двох попередніх точках зору з визнанням тієї або іншої. Протиріччя виникали, головним чином, з питань співвідношення

* З приводу статті І. М. Храпунова